

De pest tijdens het beleg van Leiden

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eijck van Heslinga, Dr. R.P. Fagel, Drs. A. Netiv, Prof. dr. J. Pollmann en Dr. J. Zijlmans

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden kijkt.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verdichting.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest.*
- 2012 A. Netiv en C. Brandenburgh, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem.*
- 2013 L. Jensen, *De les van Leeuwkje. Kinderboeken over het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2014 E.M. Jacobs, *Waarom Paling? De 3 oktoberfeesten door de bril van een antropoloog.*
- 2015 A. van der Lem, *Willem van Oranje en Leiden.*
- 2016 O. van Marion, *Van Jochem tot Jan. Stedenlof in liederen over Leidens Beleg en Ontzet.*
- 2017 Raymond Fagel, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verhaal van Francisco de Valdés.*
- 2018 Frans Grijzenhout, *Tot eene altoos durende gedachtenisse. De nalatenschap van Pieter Adriaensz van der Werff.*
- 2019 Milja van Tielhof, *De prijs voor Leidens Ontzet. Waterbeheer rond 1574.*
- 2020 Egbert Koops, *Johan en Johanna. Parallele levens uit het geslacht Van der Does.*

De pest tijdens het beleg van Leiden

Rudolph Ladan

Illustratie omslag: Het begraven van slachtoffers van het beleg. Joris van Schooten, 1643, detail (Leiden, Museum De Lakenhal).

Vormgeving: Primavera Pers

Universiteit Leiden

© Rudolph Ladan

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-352-7

De pest tijdens het beleg van Leiden

De epidemie van 1574

In de zomer en herfst van 1574, tijdens het beleg, heerste in Leiden een pest-epidemie. Het eerste bericht over die epidemie komt van Wouter Jacobsz, een uit Gouda gevluchte katholieke geestelijke. Hij verbleef in Amsterdam, dat in 1574 nog in Spaanse handen was. Wouter hield een dagboek bij over de gebeurtenissen in de turbulente eerste jaren van de Opstand. Hij noteerde: 'Op 2 juli werd ons verzekerd dat in Gouda de pest ontzettend toenam, zo dat er kort geleden wel binnen één etmaal in twaalf huizen pest uitbrak. Wij hoorden dat in Haarlem en Leiden de pest hevig woedt. Ook hier in Amsterdam zagen wij velen daaraan sterven'.¹ Uit Leiden zelf dateert het eerste bericht van bijna een week later. Het Leidse stadsbestuur kondigde op 8 juli pestordonnanties af, met maatregelen om de verspreiding van de pest tegen te gaan.² De ordonnanties waren van kracht zolang de pest heerste en werden bij een volgende epidemie opnieuw afgekondigd.³ Dat gebeurde regelmatig. In een periode van vier eeuwen, vanaf midden veertiende eeuw tot in de jaren zestig van de zeventiende eeuw, troffen grofweg dertig pestepidemieën de stad.⁴ Door de jaren heen werden de ordonnanties aangevuld en gewijzigd. De belangrijkste maatregel was steeds het isoleren van de huizen waarin pestzieken lagen. In 1574 heerste de pest in ieder geval tot in september en vrijwel zeker tot later in het najaar, tot de winter inviel.

De zware hongersnood heeft traditioneel veel meer aandacht gekregen dan de pest. De honger werd al tijdens en meteen na het beleg aangewezen als de grote schuldige van de ellende onder de bevolking en als de voornaamste oorzaak van de hoge sterfte.⁵ Op de gevel van het Leidse stadhuis zijn nog steeds de woorden van stadssecretaris Jan van Hout te lezen. Van Hout dichtte dat bijna 6000 mensen stierven *nae zwarte hunger-noot*. Ook tijdgenoten van Van Hout, bijvoorbeeld de anonieme schrijver van het *Dagverhaal*, stelden de hongersnood voorop als de oorzaak van het lijden van de inwoners van de stad. De auteur van het *Dagverhaal* maakte als inwoner van Leiden zelf het beleg mee. Hij noemt vijftien keer het gebrek aan voedsel en honger. Slechts één keer valt bij hem het woord 'pest', en

dan nog in een zin die vrijwel zeker later is toegevoegd.⁶ De sterke nadruk op de hongersnood heeft sindsdien het beeld van het beleg bepaald.

Waarom zoveel aandacht voor de hongersnood en veel minder voor de pest-epidemie? Judith Pollmann heeft daarvoor een verklaring gegeven. De hongersnood was het gevolg van menselijke actie, en bij de herdenking van het beleg kon men aan die honger betekenis geven. De hongersnood werd samen beleefd en samen weerstaan en overwonnen, ondanks de tegenstellingen die er binnen de stad waren over de vraag of men wilde volhouden of opgeven. Het stadsbestuur had daarbij een uitstekende rol gespeeld. Daarentegen kon men de pest niet in een zinvol verband brengen met de ellende tijdens het beleg. De regelmatig terugkerende pest, waarin men de straffende hand van God zag, was immers voor de tijdgenoot een gegeven.⁷

Hiermee is de pestepidemie van 1574 getypeerd. Deze uitbraak was er één uit vele. Elke generatie maakte er één of meer mee. De laatste keer was Leiden door een flinke uitbarsting van de pest getroffen in de jaren 1567-1568. Aan het samenvallen met het beleg dankt deze epidemie haar bekendheid. Maar in het grote verhaal over het beleg, in de herdenking van de ellende onder de bevolking, staat deze epidemie in de schaduw van de hongersnood.

In reactie op al die epidemieën waren in het Leiden van 1574 medische professionals actief die de verzorging en behandeling van pestzieken op zich konden nemen en was er een faciliteit als het pesthuis. De slachtoffers van de pest tijdens het beleg zijn bijna allemaal anoniem gebleven, maar we weten op welke zorg de inwoners van Leiden een beroep konden doen. De patiënt en zijn zorg staan centraal in dit verhaal over de pest tijdens het beleg. Verder komen de oorzaken van de grote sterfte aan de orde, toegespitst op de rol van ziekten. We beginnen met een wandeling door Leiden, op een dag middenin de pestepidemie.

De pest in de stad

Op 7 augustus 1574 liepen twee mannen van deur tot deur in elk van de zeventien stadswijken waarin Leiden was verdeeld. Van elk huis in hun wijk, een *bon* werd zo'n wijk genoemd, noteerden zij de naam van de hoofdbewoner en het aantal personen van het huishouden (afb. 1).

De tellingen van al die wijken zijn samengevoegd tot een registertje dat de hele stad bestrijkt. Dit is een voorbeeld uit het *bon* Hogewoerd: Geerlof Joesten 7 personen. In het *pand* ernaast: Thomas Thomassen 3 personen. De buurvrouw van Thomas: Meijnsen Dirckx 2 personen.⁸ De opdracht is niet bewaard gebleven,

maar die pestepidemie zit verstopt achter de neutrale opsommingen van al die gezinshoofden met hun huishoudens.

Op 7 augustus heerste zeker al een maand pest. In een stad waar de pest 'hevig woedde' – aldus Wouter Jacobsz in zijn dagboek – liepen de tellers langs 3044 huishoudens om informatie te vragen. In een aantal van die huishoudens lagen pestzieken. In hoeveel huizen? De beschikbare gegevens staan slechts toe heel grof te rekenen, met veel aannames. Wouter Jacobsz noteerde als bijzonderheid dat er in Gouda binnen een etmaal in twaalf huizen pest was uitgebroken. Leiden was in 1574 groter dan Gouda. Twaalf huizen vond hij opmerkelijk, maar als we voor Leiden voorzichtig rekenen met een uitbraak in zes huizen per dag, dan zouden dat er na een maand al 180 zijn. De pestordonnanties die in juli waren afgekondigd schreven voor dat van huizen met pestzieken de deuren en ramen van de begane grond en op de verdiepingen dicht moesten blijven. Overleed in zo'n huis iemand aan de pest, dan bleef die verplichting nog zes weken bestaan. Een huis waarin pest uitbrak was dus ten minste een week of zeven, acht in isolatie. Het was ook duidelijk herkenbaar, want men was verplicht een teken aan de gevel van het huis te bevestigen, in de regel een bos stro. Op die dag in augustus 1574 moeten de tellers langs tientallen huizen zijn gekomen waar één of meer pestzieken lagen.

Desondanks moet je heel goed zoeken naar de pest in de volkstelling. Dat komt niet doordat de tellers huizen oversloegen, want niets wijst erop dat zij uit vrees voor besmetting de huizen met pestzieken meden. In het bon Gansoord, de wijk tussen Hooigracht en Middelstegracht, registreerden de tellers een mogelijke pestzieke: Tryntgen Gerritsdr en *bewaerster*.¹⁰ Bewaarsters waren professionele verpleegsters, die tegen betaling zieken in het eigen huis van de patiënt verzorgden. Tryntgen was ziek, maar of zij pest had, dat is onbekend. De enige harde verwijzing naar de pest komt uit het bon Overmare Landzijde, de wijk rond het huidige museum Boerhaave. In het Pieter Pietersz-poortje, een armoedig, doodlopend steegje met vier huisjes, noteerden de tellers: Marij Jansdr *in 't peshuijs*, 4 personen.¹¹ Zij hadden kennelijk voor een dichte deur gestaan en van de burens gehoord dat Marij, en wellicht ook haar huisgenoten, waren opgenomen in het pesthuis. Hier laat de volkstelling eindelijk iets zien van de pest.

Met Marij Jansdr zijn we aanbeland bij een inwoner van Leiden die tijdens het beleg met zekerheid aan de gevreesde besmettelijke ziekte leed. Aan de hand van drie patiënten kijken we naar verschillende pestlijders en hun aanbieders van medische zorg. Maar eerst introduceer ik de Leidse hoogleraar Heurnius en het door hem geschreven pesttraktaat.

2. Pestlijders, met boven hen wolken van ziekmakende bedorven lucht, de veronderstelde oorzaak van pest. Theodoor van der Schuer, 1682 (Leiden, Museum De Lakenhal).

Het pesttraktaat van Heurnius

Johannes Heurnius was in het najaar van 1581 benoemd tot hoogleraar geneeskunde aan de nog piepjonge Leidse universiteit. Naar aanleiding van een nieuwe pestepidemie in 1599 vroeg het Leidse stadsbestuur hem om een advies over de pest. Heurnius voldeed aan dat verzoek en publiceerde in 1600 *Het Noodigh Pest-Boeck*, geschreven in de volkstaal in plaats van de wetenschapstaal Latijn.¹² Heurnius droeg het op aan de Raad van de stad Leiden en kreeg als beloning een zware zilveren schaal.¹³ Hij ging uitvoerig in op verschillende aspecten van de

pest: oorzaak, verschijningsvorm, preventie, behandeling. Helaas nam hij geen anekdotische beschrijvingen van patiënten in zijn traktaat op, zoals zijn tijdgenoot en goede vriend Pieter van Foreest, de Delftse stadsmedicus, die wel heeft gepubliceerd.¹⁴

Heurnius had gestudeerd aan verschillende universiteiten, waaronder die in Padua met haar toonaangevende geneeskundestudie. Van 1573 tot najaar 1581 werkte hij in zijn geboortestad Utrecht, waar hij als praktiserend medicus de pest meemaakte.¹⁵ Hij kende de pestzorg dus uit eigen ervaring. Ook als Leids hoogleraar deed hij patiëntenzorg, in ieder geval voor studenten en leden van de hogere kringen. Heurnius had bijvoorbeeld zijn collega-hoogleraar Justus Lipsius en diens familie als patiënt.¹⁶ De informatie uit zijn pesttraktaat – ook al is het een kwarteeuw na het beleg geschreven – kan hier en daar wat meer kleur geven aan wat de stedelijke, administratieve bronnen over de pest vertellen (afb. 2).

Patiënt 1: een man met geld

De eerste patiënt met pest is een volwassen man uit de bevolkingsgroepen met enige financiële armslag tot een flink vermogen. Het waren de families van drapeniers, brouwers, handelaren en ambachtslieden. Vanaf de middenstand tot de kleine, rijke bovenlaag.

Er is bijna niets gedocumenteerd over individuele pestzieken en -doden tijdens het beleg, maar niet toevallig is juist de dood van een man uit de betere kringen wel bekend. Het is Dirck van Bronckhorst, de vertegenwoordiger van Willem van Oranje in de stad tijdens het beleg. Hij was de militaire en bestuurlijke bevelhebber in de stad en leidde van eind mei tot september met harde hand het verzet tegen de belegeraar. Zo liet hij bij de eerste tekenen van oproerigheid onder de inwoners van Leiden ter waarschuwing op de Breestraat een galg oprichten.¹⁷ Van Bronckhorst overleed op 6 september aan de pest en maakte daardoor de laatste, moeilijkste weken niet mee. Was hij blijven leven, dan was hij één van de grote namen van het verzet geweest. Nu ontbreekt hij op het monument aan het Plantsoen met de leiders van beleg en ontzet, laat staan dat hij een standbeeld heeft gekregen. Voor Van Bronckhorst geen Jan van Houtkade, Douzastraat of Van der Werfpark in het centrum van Leiden, maar een achterafstraat buiten de singels. Toch was hij tot zijn dood de daadkrachtige aanvoerder. Pas na zijn overlijden kwamen de interne tegenstellingen binnen de leiding van het verzet tot uiting. Meteen na zijn overlijden waren er vergaderingen van het stadsbestuur, waarin het erom hing of de stad zou volhouden of opgeven. Dit

was een moment dat de pest directe gevolgen had voor de gang van zaken tijdens het beleg.

Dirck van Bronckhorst was weliswaar geen burger van Leiden, maar verbleef er wel tijdens het beleg. Hij had zijn intrek genomen in een huis op de Breestraat, dat was als patiënt zijn 'thuis'. Een zieke als Dirck werd thuis verpleegd, dat was de norm in die dagen. Die verzorging gebeurde door gezinsleden of huispersoneel, maar bij families die dat konden betalen waren het vaak beroepskrachten. De volkstelling van 7 augustus noemde al Tryntgen en haar *bewaarster*. Professionele verpleging werd behalve door bewaasters ook geboden door de Cellebroeders. Zij waren leden van een congregatie die in Leiden al in de vijftiende eeuw actief was. Hun klooster stond aan wat nu de Kaiserstraat is, en in het verleden Cellebroersgracht heette. De Cellebroeders hielden zich bezig met ziekenverzorging, speciaal van pestlijders, en het begraven van overleden pestzieken.¹⁸ Hun zorgtaken waren zeer gewild, zo gewild zelfs dat zij in 1574 als de enige religieuze gemeenschap van vóór de Reformatie nog niet waren ontbonden. De bewaasters en de Cellebroeders opereerden op dezelfde markt van ziekenverpleging. De Leidse vroedvrouw Yde Jacobsdr nam tijdens een pestepidemie zelfs een Cellebroeder én een bewaarster in dienst om haar drie pestzieke huisgenoten te laten verplegen.¹⁹

Voor zijn medische behandeling kreeg Van Bronckhorst een *doctor medicinae* en een chirurgijn aan zijn bed. De *doctor medicinae*, hierna ook geneesheer genoemd, volgde een universitaire opleiding geneeskunde en sloot die af met een promotie. Hij stelde diagnoses, gaf instructies voor de voeding en verzorging van een zieke, schreef recepten uit en gaf adviezen over de preventie van ziekten. Een apotheker voerde zijn recepten uit. De chirurgijn had een heel andere rol in de toenmalige geneeskunde. Hij was de praktische ambachtsman, die werd opgeleid binnen zijn gilde. Het werkerterrein van de chirurgijn was de buitenkant van het lichaam. Hij bracht zalven aan, verzorgde wonden, legde verbanden aan, gaf klyasma's en sneed pestbuilen open. Hij beschikte zeker over enige theoretische kennis, maar handwerk stond in zijn beroep voorop. Chirurgijns deden ook ingrepen op aanwijzing van een geneesheer, bijvoorbeeld een aderlating of het wegsnijden of wegbranden van gezwellen. Er werkten in de stad steeds veel meer chirurgijns dan geneesheren, en dat was in 1574 niet anders. Gerekend in tijd en handelingen verrichtten chirurgijns een fors deel van de pestzorg. Dat gold in het bijzonder voor de door het stadsbestuur aangestelde stadschirurgijn, ik kom daar op terug. Tijdens het beleg waren in Leiden twee geneesheren en zeker tien

3. Dirck van Bronckhorst op zijn sterfbed tijdens het beleg van Leiden. Anoniem, 1574-1599 (Amsterdam, Rijksmuseum).

chirurgijns actief; mogelijk waren er nog één of twee chirurgijns meer in de stad werkzaam.²⁰

De zieke Van Bronckhorst werd behandeld door doctor medicinae Gerrit de Bondt en chirurgijn meester Adriaen Adamsz.²¹ Gerrit de Bondt vestigde zich uiterlijk voorjaar 1573 in Leiden en woonde in 1574 op de Nieuwe Rijn. Het stadsbestuur had hem al eerder ingeschakeld. Hij was de aangewezen man om Dirck van Bronckhorst bij te staan.²² (De andere Leidse geneesheer, Gerrit van Lanschot, was al op leeftijd. Hij werkte sinds het begin van de jaren dertig in Leiden).²³ Chirurgijn Adriaen Adamsz woonde in de huidige Burgsteeg, vlakbij het huis op de Breestraat waar Van Bronckhorst verbleef. Ook Adriaen had banden met het stadsbestuur. Hij had op kosten van de stad veel gewonde soldaten behandeld.²⁴

Voor de *cure*, de behandeling die Adriaen aan Van Bronckhorst gaf, ontving hij vier pond, Gerrit kreeg voor zijn *visitatie* van de patiënt drie pond. Dat waren bedragen waarvan je een vat bier van goede kwaliteit kon kopen.²⁵ De chirurgijn verdiende meer dan de hoogopgeleide geneesheer, ongetwijfeld omdat Adriaen veel meer tijd had besteed aan hun gezamenlijke patiënt.

Dirck van Bronckhorst zal hebben geleden aan builenpest, de vorm van de pest die verreweg het meest voorkwam. Builenpest is genoemd naar de pijnlijke, donkere knobbels in de liezen, nek en oksels van besmette personen. Het wordt overgebracht door besmette vlooien die op ratten leven. Door Covid-19 is iedereen vertrouwd geraakt met de R-waarde. Voor builenpest werd bij een uitbraak in 2015 in Zambia een R-waarde berekend van 1,5 à 1,9.²⁶ De incubatietijd is twee tot acht dagen. Zonder behandeling met antibiotica overlijdt 40 tot 60% van de patiënten. De tweede vorm, longpest, kwam veel minder vaak voor. De overdracht daarvan gebeurde niet door besmette vlooien, maar direct van mens op mens. Pestlijders met abcessen in hun longen besmetten andere mensen door niezen en hoesten. De sterfte aan – onbehandelde – longpest is ongeveer 95%. Uitgaande van builenpest, had een pestlijder dus grofweg een kans van rond de 50% om te overleven, afhankelijk van factoren als leeftijd en weerstand. Herstellende pestzieken en ook hun gezinsleden en de bewaarders van pestzieken moesten op straat een witte stok in de hand dragen, als waarschuwing voor andere mensen. Het bezoeken van kerken was hun verboden, behalve voor uitvaarten.

Dirck van Bronckhorst hoorde niet bij de gelukkigen die weer opknaptten. Slachtoffers van de builenpest overleden doorgaans binnen een week. Zo ook Van Bronckhorst. Op 2 september tekende hij nog met krachtige hand een kwitantie, maar op 5 september kon hij op zijn ziekbed slechts een onleesbare krabbel zetten.²⁷ Een dag later stierf hij (afb. 3).

Na zijn overlijden werd Van Bronckhorst met veel statie begraven in de Pieterskerk, in een doodskist. Die doodskist lijkt een open deur, maar voor veel armen was een kist niet weggelegd. Over de doodskist werd tijdens de begrafenisceremonie een rouwkleed gedrapeerd. De pestordonnanties regelden het gebruik van rouwkleden, die als een risico voor besmetting golden. Het rouwkleed van een pestdode mocht niet opnieuw in een kerk worden gebruikt.²⁸ Voor de begrafenis van Van Bronckhorst maakten Leidse schilders een bord met zijn familiewapen om aan de kist te hangen.²⁹ Later werd een doodsportret van hem gemaakt, met wat als een weergave van zijn laatste woorden bedoeld zal zijn: *Houd het myn Leiden, ofwel: hou vol Leiden!*

Patiënt 2: een arme vrouw

De tweede patiënt met pest is een arme vrouw. We denken dan meteen aan de al genoemde Marij Jansdr uit het Pieter Pietersz-poortje in de Camp. Een fors deel van de Leidse bevolking leefde rond het bestaansminimum, ook mensen die werk hadden. Zij konden het hoofd maar net boven water houden en moesten geregeld een beroep doen op de bedeling voor voedsel, kleding en turf. Zij woonden dicht opeen in armoedige straatjes en steegjes, zoals tussen het Rapenburg en de Singel of aan de noordrand van de stad, waar Marij Jansdr woonde. Arme inwoners van Leiden beschikten niet over het geld om een bewaarster of Cellebroeder voor verpleging in te huren of een geneesheer of chirurgijn in consult te roepen. Afgezien van hun familie en wat burenhulp waren zij aangewezen op de stedelijke voorzieningen.

Bedelaars verkeerden in nog veel slechtere omstandigheden dan die arme inwoners. Leiden had in de zestiende eeuw veel bedelaars. Er werd gezegd dat de stad meer bedelaars telde dan de rest van Holland. Honger, slechte hygiëne, verminderde weerstand en het ontbreken van een sociaal netwerk maakten hen extra kwetsbaar. Vast staat dat veel bedelaars tijdens het beleg overleden aan de pest. Een rapport van het stadsbestuur uit 1577 vermeldde dat het aantal bedelaars door de pest 'niet weinig' was verminderd.³⁰ Zij konden alleen terugvallen op wat de stad aan faciliteiten bood. Ik sluit niet uit dat er veel bedelaars aan de pest overleden die geheel buiten die stedelijke zorg zijn gebleven.

De stedelijke basisvoorzieningen op medisch gebied waren bestemd voor wie het niet zelf kon betalen. Een arme pestzieke als Marij Jansdr kon een beroep doen op de stadschirurgijn, en in het bijzonder de assistent van de stadschirurgijn die belast was met de zorg voor pestzieken. Zij mocht verder hopen opgenomen te worden in het pesthuis (afb. 4).

De stadschirurgijn en de pestmeester

Symon Pietersz was de stadschirurgijn in 1574.³¹ Het stadsbestuur stelde de stadschirurgijn aan, betaalde hem een salaris en bepaalde zijn taken. Naast zijn aanstelling mocht hij ook een particuliere praktijk voeren. Pestzorg was een vast onderdeel van het werk, maar juist in de jaren vlak voor het beleg waren er veranderingen gaande. Vanaf 1570 kreeg Symon Pietersz assistentie van zijn zoon Jan, ook een chirurgijn. Jan Symonsz kreeg de zorg voor pestzieken opgedragen.³² Symon Pietersz was als chirurgijn al decennia actief in Leiden, zijn zoon Jan Symonsz was in 1574 bijna dertig.³³ Symon woonde op de Breestraat. Zijn

4. Een ziekenzaal, zoals ook het Leidse pesthuis ingericht zal zijn geweest. Meester van de Levensbron, De zeven werken van barmhartigheid, detail, circa 1510 (Enschede, Rijksmuseum Twenthe, fotografie Rik Klein Gotink).

zoon Jan woonde in 1574 waarschijnlijk nog bij hem in en zou het jaar daarop zijn eigen huis op de Breestraat kopen.³⁴ De laatste stap zette de stad in 1583 door het officieel instellen van de stedelijke functie 'pestmeester', met een eigen taakomschrijving.³⁵ Pestmeester was in deze streken de aanduiding voor een in pestzorg gespecialiseerde stadschirurgijn.

Tijdens het beleg was het nog niet zover. Meester Jan Symonsz was toen nog de 'adjunct' van de stadschirurgijn. Maar informeel trad hij al op als de Leidse pestmeester en dat maakt dat hij een belangrijke rol zal hebben gespeeld tijdens de epidemie. Als we mogen afgaan op de taakomschrijving van de pestmeester uit 1583 onderzocht Jan Symonsz of een (arme) zieke inderdaad aan de pest leed en kon hij als de zieke of diens familie daarom verzocht toestemming geven tot opname in het pesthuis. Daar bezocht en behandelde Jan de pestzieken. Ook de

zorg voor de 'huisarmen', de door de stad erkende thuiswonende armen, viel onder het werk van de pestmeester. Hij behandelde die huisarmen in hun eigen schamele woning. Mocht later blijken dat iemand die *pro deo* was geholpen toch voldoende geld had, dan kreeg deze persoon alsnog een rekening van het stadsbestuur.³⁶

Het pesthuis

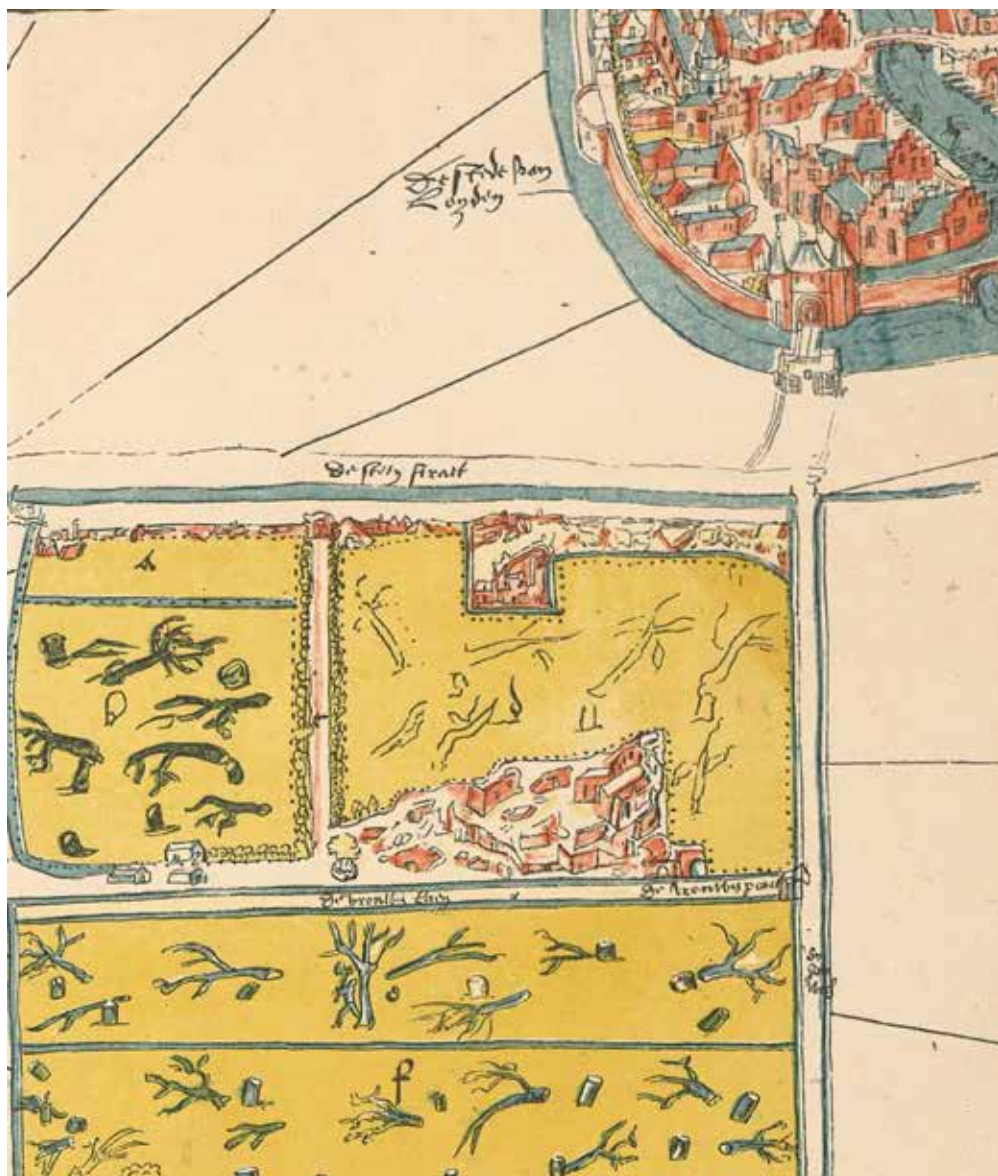
Het pesthuis bood primair een plek aan arme pestlijders, aan mensen die geen alternatief voor de zorg in het pesthuis hadden. Het was niet bedoeld om alle mensen in de stad met een besmettelijke ziekte op één plek samen te brengen en te isoleren. Een groot deel van de zestiende eeuw lag het Leidse pesthuis net buiten de muren van de stad. In 1526 kocht het stadsbestuur het in verval geraakte klooster Lopsen en vestigde daar een dependance van het St. Catharinagasthuis. Lopsen lag net buiten de Rijnsburgerpoort, in de hoek tussen de Steenstraat en de tegenwoordige Morsstraat. Op dit complex werd het Leidse pesthuis ingericht.³⁷ Dat bestond uit een zaal met bedsteden en personeel voor de verpleging van de zieken.

De ligging van het pesthuis buiten de stadsmuren veranderde door de Opstand van een voordeel in een nadeel. Vanaf 1570 werd Lopsen niet meer gebruikt. Later werden vooruitlopend op een eventueel beleg alle opstallen buiten de stadsmuren gesloopt, zodat belegeraars die niet zouden kunnen gebruiken. Het stadsbestuur liet als laatste stap in de onttakeling van Lopsen in januari 1573 de boomgaarden omhakken en het terrein opmeten. De tekening die daarvan werd gemaakt, toont de resten van het pesthuis aan de Steenstraat, ongeveer ter hoogte van de huidige Narmstraat. Tijdens het beleg kon men vanaf de muren de resten van het oude pesthuis zien liggen (afb. 5).

Het aloude Catharinagasthuis op de Breestraat ving de functies van het pesthuis van Lopsen op. Dat kwam neer op een terugkeer naar de oude situatie. Midden vijftiende eeuw bouwde het gasthuis op zijn terrein het eerste pesthuis van Leiden. Al meteen in 1570 werd het gasthuis uitgebreid om het verlies van Lopsen op te vangen.³⁸ Elders in de stad was er ook enige capaciteit om pestzieken op te vangen. De Cellebroeders hadden een eigen pesthuisje op hun kloosterterrein aan de huidige Kaiserstraat.³⁹

De zieke Marij Jansdr is waarschijnlijk gezien door pestmeester Jan Symonsz en hij heeft haar laten opnemen in het pesthuis op het gasthuisterrein aan de Breestraat. We weten niet of zij het heeft gehaald. Als zij in het pesthuis is over-

5. De bouwresten van Lopsen. Rechtsboven Leiden en daaronder Lopsen, met linksboven de resten van het pesthuis aan de Steenstraat.

leden, dan zal zij niet in een doodskest zijn begraven, zoals Dirck van Bronckhorst, maar gewikkeld in een mat. Het Catharinagasthuis kocht in 1574, net als in andere jaren, matten om doden in te begraven.⁴⁰ Als laatste rustplaats lag voor Marij Jansdr de begraafplaats van het Catharinagasthuis voor de hand, niet een graf in een kerk.

Patiënt 3: een zwangere vrouw met pest

De derde en laatste patiënt is een zwangere vrouw met pest. Ook zwangere vrouwen en kraamvrouwen die aan de pest leden of samenwoonden met pestzieke huisgenoten, riepen de assistentie in van een vroedvrouw. Die vroedvrouwen zijn moeilijker te traceren dan geneesheren en chirurgijns, zeker als ze getrouwd waren en daardoor in een bron als de volkstelling of een belastinglijst niet zelfstandig voorkomen. In 1574 is uit de particuliere sector vroedvrouw Janna bekend, zij woonde in Maredorp, de huidige Haarlemmerstraat.⁴¹ Het stadsbestuur stelde stadsvroedvrouwen aan, voor wie zelf geen vroedvrouw kon betalen. Een stadsvroedvrouw mocht naast haar functie een particuliere praktijk voeren. Leiden had drie stadsvroedvrouwen in 1574. Waarschijnlijk waren er naast deze vier nog meer vroedvrouwen actief.

Net als de stadschirurgijn had de stadsvroedvrouw uitdrukkelijk een rol in de zorg voor pestzieken. Zij verbonden zich bij hun aanstelling ook zwangere vrouwen en kraamvrouwen met pest bij te staan. De oudste van de drie stadsvroedvrouwen was Dirckgen Louwerijsdr, al vanaf 1545 in stadsdienst. In 1569 was zij al minder vleiend door een collega getypeerd als 'oud en traag'.⁴² Van een jongere generatie was vroedvrouw Marytgen Cornelisdr, de dochter van Dirckgen, in functie sinds 1570.⁴³ De derde stadsvroedvrouw was Yde Jacobsdr. Zij was tijdens het beleg circa 41 jaar oud en woonde op de Burchtgracht – nu het Van der Sterrepad geheten – aan de voet van de Burcht.⁴⁴ Yde stak met kop en schouders boven haar mede-vroedvrouwen uit. Haar reputatie oversteeg de stad Leiden. Yde assisteerde twee vrouwen van prins Willem van Oranje en andere aanzienlijke dames bij hun bevallingen. De latere stadhouder Frederik Hendrik kwam in 1584 in Delft met haar hulp ter wereld. Zij was de vroedvrouw die tijdens de pestepidemie van 1567-1568 een Cellebroeder én een bewaarster inhuurde voor haar pestzieke huisgenoten. Om zelf door te mogen werken huurde zij voor haarzelf en haar gezonde familieleden een half jaar een ander huis.⁴⁵ Heeft deze vooraanstaande vroedvrouw ook een rol gespeeld in het volgende voorval?

De klacht van de vroedvrouwen

Eén van de klassieke verhalen uit het beleg is hoe Leidse vroedvrouwen stelling namen in de discussie over capituleren of standhouden. Medio september, in de moeilijkste weken van het beleg, richtte een aantal vroedvrouwen zich tot het stadsbestuur. Zij klaagden dat door ‘honger en gebrek’ de ongeboren kinderen stierven in de buiken van de zwangere vrouwen. De vroedvrouwen stelden de bestuurders hiervoor verantwoordelijk omdat zij de stad niet wilden overgeven. Het liep hoog op, de vroedvrouwen noemden de leden van het stadsbestuur publiekelijk de ‘moordenaars’ van de ongeboren kinderen. De oproerige vroedvrouwen kregen bijval van anderen. Een aantal klagers werd ’s nachts van het bed gelicht.⁴⁶

Modern onderzoek werpt nieuw licht op dit oude verhaal. Recent is de invloed van een besmetting met pest op zwangerschap onderzocht. De onderzoekers kwamen 160 zwangere vrouwen met pest op het spoor, in de periode 1897-2002. De meeste zwangerschappen waren van vóór de introductie van antibiotica, wat belangrijk is voor een vergelijking met de pest in het verleden. De zwangere pestpatiënten liepen een groot risico op het verlies van de foetus.⁴⁷ De Leidse vroedvrouwen weten de verstoorde zwangerschappen aan de hongersnood, maar ook de pest bracht dit gevaar mee.

Het schouwen van overledenen

Bij het afkondigen van de pestordonnanties op 8 juli regelde het stadsbestuur expliciet wat er moest gebeuren bij twijfel of iemand aan de pest was overleden. In dat geval moest men zich houden aan het oordeel van de Cellebroeders.⁴⁸ Dit ‘schouwen’ of ‘visiteren’ van lijken, wat al veel langer gebeurde, zal gebeurd zijn om te voorkomen dat familieleden konden ontkennen dat iemand aan de pest was gestorven. Die hadden daar belang bij, want zo konden nabestaanden vermijden dat hun huis in isolatie ging en zij in hun bewegingsvrijheid werden beperkt. Zeker als in dat huis een winkel of een werkplaats was gevestigd waarvan zij moesten leven, kwam die ‘social distancing’ hard aan. De Cellebroeders hadden blijkbaar de expertise om tot een juist oordeel over de doodsoorzaak te komen. Zij moeten in hun congregatie door het verzorgen van pestzieken en het begraven van pestdoden een behoorlijke kennis hebben opgebouwd. Na het opheffen van hun klooster in 1577 maakte Cellebroeder Jan Adriaensz de overstap naar het beroep van chirurgijn en werkte enkele jaren later als de Leidse pestmeester. Hij noemde zich, niet verrassend, Jan Adriaensz van der Cel.⁴⁹

6. Mortalitas (sterfte), als illustratie opgenomen in de stadsgeschiedenis van Leiden van J.J. Orlers (1614), Willem de Haen, 1612-1614 (Amsterdam, Rijksmuseum).

Hoe herkenden de Cellebroeders een pestdode? Gesteld dat de kenmerken die Heurnius in zijn traktaat noemt praktische betekenis hadden, dan gaf de doorslag: de neus van een overleden pestlijder was blauwachtig alsof die was geslagen of gestoten. De oren en nagels hadden een lelijke blauwachtige kleur, afwijkend van die van mensen met een andere doodsoorzaak dan pest. Het lichaam werd slap en week en begon meteen flink te stinken.⁵⁰

De pest in beeld: Mortalitas

Op een gravure van Willem de Haen over het beleg zijn medische rollen en andere zaken te herkennen uit de geschreven bronnen over het beleg (afb. 6). De prent is opgenomen in de eerste stadsgeschiedenis van Leiden, uit 1614, geschreven door Jan Orlers, de neef van Jan van Hout.⁵¹ Het onderwerp is *mortalitas*, sterfte, ziekte, dood.

De hongersnood, *fames*, heeft in het boek van Orlers een eigen afbeelding gekregen. Een waarschuwing is op z'n plaats. De prent is geen getrouwe weergave van de werkelijkheid tijdens het beleg. De kunstenaar gebruikte in het uitbeelden van figuren conventies van zijn vakgebied. Zo is een geneesheer die een gevulde urinaal tegen het licht houdt precies in die houding te vinden op tal van andere afbeeldingen.

Het onderscheid tussen arme en rijke overleden zieken zien we terug in de wijze van begraven. Linksboven een lijk dat in een kist wordt getild en op de voorgrond een dode met minder geld, die in een mat gewikkeld zal worden begraven. Vier mannen dragen een kist met een rouwkleed. Eén drager zakt door ziekte getroffen ineen, ook een thema in de uitbeelding van epidemieën. Voor het tafereel met de dragers zit een zieke vrouw met haar geneesheer aan haar zijde. Hij inspecteert haar urine, als onderdeel van zijn diagnostisch onderzoek. De vrouw rechtsonder, met haar armen om een zieke, kan een familielid zijn, maar evengoed een bewaarster. Naar de pestmeester is het even zoeken. Is hij de man met hoed en lange jas die wat onopvallend rechtsboven op de prent staat? Dat zou in overeenstemming zijn met zijn lagere beroepsstatus dan die van de geneesheer, die pontificaal in het midden is afgebeeld. Ook de pestmeester staat naast een patiënte, die zo te zien heel ziek is of misschien al overleden. Hij raakt haar aan met een stok. Wellicht controleert hij op die manier of zij is overleden, zonder direct fysiek contact te maken. De kunstenaar heeft geen concrete personen uitgebeeld. Voor wie dat wil, staat het vrij te denken aan doctor Gerrit de Bont en pestmeester Jan Symonsz.

Snavelmasker, mondkapje en geurappel

De gravure toont geen pestmeester met het bekende masker met een lange snavel met daarin geurige kruiden (afb. 7). De pestmeester met snavelmasker is uitgegroeid tot een krachtig symbool van de pest. Het wordt vaak gebruikt in de literatuur en in de beeldende kunst, bijvoorbeeld in de monumentale foto's die Erwin Olaf heeft gemaakt over pest en honger tijdens het beleg van Leiden. Het beeld heeft ook zijn weg gevonden naar populaire cultuur als strips, computer-games en Halloween-kostuums.

Pestmeester Jan Symonsz heeft in 1574 zeker geen snavelmasker gedragen. De eerste berichten en afbeeldingen daarvan komen pas later, uit de zeventiende eeuw.⁵² En een mondkapje? Het mondkapje gooit hoge ogen om uit te groeien tot het symbool van de Covid-19-epidemie, zoals het snavelmasker dat is voor

7. De iconische kleding en masker van een pestdokter. Der doctor Schnabel von Rom. Paul Fürst, circa 1656 (Wikipedia).

rupte. Een en reuck-appel om in de handt te
dragen 'ult ghij aldus laeten maerken; ℞ Ladan,
Styrac. Beniouin. añ ʒ β. Succini ʒ .ij. Santali odo-
rati, Rosarum Rubrarum añ ʒ .i. Asperg aqua ro-
fata in qua fit parum gummi adragagant. Misce in
Mortar. Adde oll. cinamom. Et Gariophillor añ
gr. ʒ . Macis, Parum; Ambrae, Mosci añ gr. 4. Soo

8. Het recept voor een reukappel, uit Het Noodigh Pest-Boeck van Heurnius (Leiden, 1600).

de pest. Bij Heurnius is geen spoor van een masker of mondkapje te bekennen, hoewel hij wel aanwijzingen geeft over welke kleding het beste beschermt tegen besmetting. In die tijd dacht men dat pest werd veroorzaakt door bedorven lucht, die later bekend zou worden onder de naam 'miasma'. Heurnius adviseert dat de stof voor kleding dicht geweven moet zijn, glad en effen, want daarin blijven de besmette, ziekmakende dampen niet hangen. Zijde of *camelot*, een wollen stof, is goed en het allerbeste beschermt leer.⁵³ Hij waarschuwt tegen de adem van pestlijders, en raadt medici aan niet te dicht bij de patiënt te komen en het gezicht af te wenden. Geen gezichtsbedekking dus, wel adviseert Heurnius rond de neusgaten geurige stoffen te smeren tegen de kwalijke dampen: het geneesmiddel *triakel* en het kookvocht van wijnruit, een bitter kruid.

Voor nog meer bescherming raadt hij aan een *reukappel* in de hand te houden, om op elk gewenst moment de zuiverende geuren daarvan te kunnen inademen (afb. 8). Het recept met een waslijstje aan ingrediënten staat in zijn traktaat. Een reukappel was geen echte appel, maar een (metalen) bolletje met gaten, gevuld met reukwaren, dat in de hand en vaak ook aan een ketting om de hals werd gedragen. Een andere manier om jezelf te beschermen was het gebruik van een spons of lapje, gedrenkt in een vloeistof van eenvoudiger samenstelling dan het recept voor de reukappel.⁵⁴ Op schilderijen uit de zeventiende eeuw is dat de gangbare vorm in contacten met pestlijders: een lapje dat met de hand tegen mond en neus werd gehouden. De tellers die op 7 augustus langs de huizen liepen hebben misschien zo'n lapje tegen hun neus gehouden als zij bij een huis aanklopten waar pestzieken lagen.

Hoe kwamen de medische professionals door de pestepidemie? Dit waren mannen en vrouwen die een goede kans liepen in contact te komen met pestpatiënten. Zij behoorden niet tot de armste groepen in de stad, bij wie de honger het hardste toesloeg. De beide geneesheren overleefden het beleg.⁵⁵ Doctor Gerrit de Bondt werd in 1575 benoemd tot de eerste hoogleraar geneeskunde aan de Leidse universiteit. Stadsvoedvrouw Dirckgen Louwerijsdr zal waarschijnlijk het einde van het beleg niet hebben gehaald. Zij staat niet meer in de stadsrekening die loopt vanaf november 1574 en op 5 januari 1575 werden haar erfgenamen genoemd.⁵⁶ De andere twee stadsvoedvrouwen en voedvrouw Janna overleefden het beleg.⁵⁷ Van de tien chirurgijns overleefden zeker zeven het beleg, onder wie stadschirurgijn Symon Pietersz en zijn zoon Jan Symonsz. Zijn werk voor pestlijders was de pestmeester niet fataal geworden. Over twee chirurgijns valt niets met zekerheid te zeggen. Tot slot meester Adriaen Adamsz, de chirurgijn die Dirck van Bronckhorst in zijn ziekte bijstond. Adriaen heeft het eind van het beleg waarschijnlijk niet gehaald. Begin september 1574 leefde hij nog, maar in juni 1575 verkocht zijn weduwe hun huis in de Burgsteeg.⁵⁸ Ten minste twaalf van deze zestien medische professionals, driekwart, haalden de eindstreep, na al dan niet ziek te zijn geweest.

De sterfte tijdens het beleg

Tijdens het beleg zijn veel inwoners van Leiden omgekomen. Van oudsher wordt de hongersnood aangewezen als de voornaamste doodsoorzaak. Is het mogelijk na te gaan hoe de pest zich verhiel tot de totale sterfte? De omvang van die totale sterfte hield Jan van Hout enkele jaren na het beleg op 'bijna 6000' doden. In die tijd noemde men ook het getal 9000 en 'ruim een derde' van de bevolking.⁵⁹ Rudi van Maanen becijferde dat aan het begin van het beleg circa 13.000 mensen in Leiden verbleven en aan het eind maximaal 10.000.⁶⁰ Dat betekent ongeveer 3000 doden tijdens het beleg, of ca. 23% van de bevolking. Inclusief het overlijden van niet-geregistreerde daklozen kan het aantal doden opgelopen zijn tot 4000, wat overeenkomt met ca. 28% van alle mensen die zich binnen de muren bevonden.⁶¹ De moderne berekeningen geven een schatting van de totale sterfte, zonder in te gaan op de verhouding tussen honger en pest.⁶²

Thera Wijsenbeek heeft de vraag naar die onderlinge verhouding van de ernst van de hongersnood en de pestepidemie wel gesteld, in haar onderzoek naar de honger tijdens het beleg. Tijdens de laatste weken voor het ontzet, er was toen al geruime tijd geen graan meer om brood te bakken, deelde het stadsbestuur

onder de arme bevolking kleine porties paardenvlees uit. Het was weinig en de bevolking gruwde ervan, maar Wijsenbeek betwijfelde of de mensen die dit rantsoen kregen doodgingen van de honger. Dat bracht haar tot de conclusie dat hoogstwaarschijnlijk niet het gebrek aan voedsel de meeste slachtoffers maakte, maar de pest en door slecht drinkwater veroorzaakte maag-darmziekten als dysenterie.⁶³ Is dat verder te onderbouwen vanuit de invalshoek van ziekte en gezondheid?

Een eerste aanknopingspunt is de vraag hoe de sterfte in 1574 zich verhoudt tot gedocumenteerde sterfte tijdens pestepidemieën. Zoals genoemd, is de totale sterfte tijdens het beleg geschat op 23% van de bevolking. Voor de zestiende eeuw zijn er geen cijfers met een vergelijkbare nauwkeurigheid over pestepidemieën, wel voor enkele uitbraken in de zeventiende eeuw. Tijdens drie epidemieën in de zeventiende eeuw overleed 17%, 22% en 30% van de bevolking.⁶⁴ Er was in die jaren geen hongersnood. Anders gezegd: de totale sterfte tijdens het beleg lijkt goed vergelijkbaar met de sterfte die uitsluitend door pest werd veroorzaakt. (Mocht het aantal doden tijdens het beleg toch ca. 4000 zijn geweest, dan komt de sterfte van 28% uit aan de bovenrand van de percentages uit de zeventiende eeuw). Dit zegt nog niets over de oorzaken van de sterfte in 1574, maar geeft wel aan dat alleen al een pestepidemie kon leiden tot een sterfte met een omvang als die tijdens het beleg. Het lijkt bovendien vast te staan dat in 1574 een fikse epidemie heerste. Zo wordt voor de nabije stad Gouda de pestepidemie van 1574 tot de zware epidemieën gerekend.⁶⁵ Er is geen reden om aan te nemen dat dit niet voor Leiden gold. Een laatste observatie is dat in de vijftiende en zestiende eeuw ongewoon hoge sterfte in Leiden doorgaans aan infectieziekten was toe te schrijven, meestal de pest. Hongersnood lijkt geen belangrijke oorzaak te zijn geweest van die pieksterfte (afb. 9).⁶⁶

Als directe doodsoorzaak heeft uithongering tijd nodig. In theorie heeft een gezonde man van zeventig kilo die voldoende drinkt de reserves om een tot drie maanden zonder enig voedsel te overleven.⁶⁷ Tijdens het conflict in Noord-Ierland in de vorige eeuw stierven tien Ierse hongerstakers na 46 tot 73 dagen zonder eten, van wie acht na meer dan 60 dagen.⁶⁸ Tijdens het beleg kwam het waarschijnlijk niet vaak voor dat mensen zo lang helemaal niets aten. Dat zouden dan bedelaars geweest moeten zijn, over wie het stadsbestuur vertelde dat er zoveel aan de pest waren gestorven. Tot op de laatste dag voor het ontzet deelde het stadsbestuur kleine rantsoenen voedsel uit. Dit was voor de armen die zelf helemaal niet aan voedsel konden komen. Het stadsbestuur noemde hen in sep-

tember 1574 de *schamele en ongeproviandeerde gemeente*.⁶⁹ De vermogende mensen waren tijdens het beleg steeds in een betere positie.⁷⁰ De hongersnood bracht veel persoonlijk leed en ook sterfte, daarover bestaat geen twijfel. Een aantal mensen met toch al een slechte startpositie en weinig geld zal door de honger zijn omgekomen. Maar het beleg duurde uiteindelijk niet lang genoeg, 130 dagen van begin tot eind, om grote sterfte door pure uithongering te verklaren. De ondervoeding en de onhygiënische omstandigheden zorgden wel voor een ander effect.

De slinkende voedselvoorraden en op het eind de kleine rantsoenen voor de armere inwoners verzwakten de bevolking. Het uiteindelijke rantsoen van een half pond paardenvlees per dag kwam neer op 240 kilocalorieën, het equivalent van drie sneetjes droog brood.⁷¹ Dat was niet veel. Daar kwam een andere bedreiging van de gezondheid bij. Qua gezondheidsrisico was het wegvallen van bier uit het menu heel belangrijk. Iedereen, van jong tot oud, dronk bier. Het was een veilige manier om vocht binnen te krijgen. De ziektekiemen in het water overleefden de verhitting tijdens het brouwproces niet. Een stad met ongeveer 13000 inwoners vroeg enorme hoeveelheden bier. Begin juni maakten de Leidenaren bij een overval op een Spaans konvooi honderd vaten bier buit. Dat lijkt mooi, maar honderd vaten betekende hooguit twee dagen bier voor de hele bevolking.⁷² Stap voor stap verminderde de beschikbaarheid van graan om te brouwen. Het stadsbestuur nam maatregelen om zo lang mogelijk uit te komen met de beschikbare grondstoffen. In tegenstelling tot de rantsoenering van het vaste voedsel heeft dat weinig aandacht gekregen in de verhalen over het beleg. Vanaf 1 juni mochten de brouwers alleen nog bier brouwen van maximaal 40 stuivers per vat. De kwaliteit en dus de prijs van een vat bier was afhankelijk van de hoeveelheid graan die daarvoor werd gebruikt. De maximumprijs zette een rem op het graanverbruik. Op 24 juli ging de maximumprijs verder naar beneden tot maximaal 25 stuivers per vat.⁷³ Begin augustus bakte de stad als noodmaatregel moutkoeken en verdeelde later moutmeel onder de bevolking. Dit mout werd onttrokken aan de voorraad om bier van te brouwen. Vanaf 7 augustus 1574 mocht bier uitsluitend per kan worden verkocht. Vanaf medio augustus had het gros van de bevolking geen bier meer.⁷⁴ De brouwers maakten de laatste weken van het beleg surrogaatbieren van haverdoppen of van ‘stinkende bostel’. Bostel was het graanafval dat overbleef bij het brouwen. Als alternatief voor hop gebruikten de brouwers de kruiden alsen en wijnruit. Die kruiden gaven net als hop aan het bier een bittere smaak. Velen dronken water, dat zij soms vermengden met azijn.⁷⁵

9. Het begraven van slachtoffers van het beleg. Joris van Schooten, 1643, detail (Leiden, Museum De Lakenhal).

De ondervoeding en het slechte drinkwater maakten de inwoners van Leiden uiterst kwetsbaar voor ziekten. Nog afgezien van een grotere kans op het krijgen van pest door hun verminderde weerstand, liepen zij door hun slechte en onhygiënische voeding potentieel dodelijke maag-darmziekten op, dysenterie voorop. Dysenterie en pest werden in die tijd haarscherp onderscheiden, alleen al door de kenmerkende bloederige diarree bij dysenterie. Dit mechanisme dat infectieziekten vaak de uiteindelijke doodsoorzaak zijn van ondervoede mensen is bekend uit andere (historische) hongersnoden.⁷⁶

Dit alles ondersteunt de stelling dat ziekten voor meer slachtoffers zorgden dan de honger. De grote aantallen doden in de stad zullen veroorzaakt zijn door de pest, door ziekten die het gevolg waren van ondervoeding en slecht drinkwater, en door pure uithongering, in die volgorde. Het resultaat was een forse sterfte. De oorzaken van die sterfte tijdens het beleg blijven een onontwarbare kluwen, maar het lijkt wel zeker dat de pest de meeste slachtoffers maakte.

Tot slot

Op 3 oktober voeren de geuzen Leiden binnen. De hongersnood was in één klap voorbij. Maar pest laat zich niet wegjagen door haring en wittebrood. Pestepidemieën doofden vaak in het najaar uit, en tegen de winter waren zij dan voorbij. Koud weer ging niet goed samen met deze ziekte. Wat wel geregeld voorkwam, is dat de pest sluimerde in de wintermaanden om daarna weer op te vlammen. In de woorden van Heurnius: de pest begint weer als de *hitte des jaeres aencommet*.⁷⁷ Gelukkig stak de pest in 1575 niet opnieuw de kop op in Leiden. De pest zal na 3 oktober nog slachtoffers hebben gemaakt, maar dat was geen ‘pest tijdens het beleg’ meer.

Noten

Met dank aan Dick de Boer en de redactie van de 3 Oktoberlezing voor hun commentaar op een eerdere versie.

- 1 I.H. van Eeghen (red.), *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein*, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, vierde serie, nr. 5 (Groningen, 1959), deel 1, 419. De gedeelten over Leiden bij: Johan Koppenol, *Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam, 2002) 19-23, 37-66.
- 2 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Secretariëarchief 1253-1575 (SA I), toegangsnr. 0501, inv. nr. 389, fol. 154v.
- 3 Rudolph Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden in de late Middeleeuwen* (Hilversum, 2012) 249.
- 4 Geschatte aantal pestepidemieën door combinatie van Dick E.H. de Boer, *Graaf en grafiek: sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse "Noordholland" tussen ±1345 en ±1415* (Leiden, 1978) 72-75, 165, 333; Ladan, *Pestepidemieën Leiden*, 14, ter perse; Leo Noordegraaf, Gerrit Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988) 225-228.
- 5 Met 'beleg' verwijs ik naar wat ook het 'tweede beleg' (25/26 mei-3 oktober 1574) wordt genoemd, in tegenstelling tot het 'eerste beleg' (30 oktober 1573-21 maart 1574).
- 6 Opgenomen in Koppenol, *Leids ontzet: Dagverhaal* (anoniem, opgetekend in Leiden in 1574) 24-25, 67-91, met name 81.
- 7 Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (Leiden, 2008) met name 8-15, 23.
- 8 D.E.H. de Boer, R.C.J. van Maanen, *De volkstelling van 1574. Leiden ten tijde van het beleg* (Leiden, 1986) 76.
- 9 De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 16-17.
- 10 De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 91. De tellers registreerden '1 hoofd'. De bewaarster verbleef kennelijk bij haar opdrachtgeefster, maar zal op haar eigen adres zijn meegeteld.
- 11 De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 126.
- 12 Joannes Heurnius, *Het Noodigh Pest-Boeck van D. Joannes Heurnius, Doctor ende Professor der Medecijnen. In de Universiteyt tot Leyden* (Leiden, 1600).
- 13 ELO, Stadsarchief 1574-1816 (SA II), toegangsnr. 0501A, inv. nr. 7469, fol. 686v-687r.
- 14 G. van der Waa, 'De medische praktijkvoering van Forestus', in: H.A. Bosman-Jelgersma (red.), *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie, 1996) 41-48.
- 15 R. Rommes, 'Op het spoor van de dood. De pest in en rond Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1991, 93-120, aldaar 98. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW), deel 4 (1918), 745-746.
- 16 H.A. Bosman-Jelgersma (red.), *Petrus Forestus Medicus* (z.p., z.j. (1996)) 127.
- 17 R. Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* ('s-Gravenhage, 1874) 50.
- 18 S.M.C. Leupen, 'Het Leidse Cellebroedersklooster', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 33-49.
- 19 ELO, SA I, inv. nr. 386, fol. 96v-97r.
- 20 Zie voor deze tien chirurgijns noot 58. Het is onzeker of chirurgijn Jan Meesz in de stad was of was uitgeweken. In 1573 had hij een tijd de stad verlaten (ELO, SA I, inv. nr. 1341; inv. nr. 1342). De volkstelling van augustus 1574 noemde 'Jan Meessen huijsinghe' in plaats van 'Jan Meessen', een aanwijzing dat hij er zelf niet verbleef (De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 82).
- 21 ELO, SA I, inv. nr. 1375, document 8 september 1574.
- 22 In 1573 ontving Gerrit de Bondt van het stadsbestuur betalingen voor vanaf 18 april 1573 geleverde diensten. ELO, SA I, inv. nr. 643, fol. 331v; SA I, inv. nr. 724, fol. 123v-124r. In 1574: SA I, inv. nr. 679, maanboek 3, fol. 2r.
- 23 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 249.
- 24 ELO, SA I, inv. nr. 643, fol. 347v.
- 25 ELO, SA I, inv. nr. 7446, fol. 409r (anno 1575).
- 26 <https://journals.plos.org/plosntds/article?id=10.1371/journal.pntd.0008811>. Geraadpleegd op 21 juli 2021.
- 27 R. Fruin, *Beleg en ontzet*, 167-168.
- 28 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 62.
- 29 ELO, SA I, inv. nr. 1375, document 22 september 1574.
- 30 R.C.J. van Maanen, 'De Leidse bevolkings-

- aantallen in de 16e en 17e eeuw. Enkele kanttekeningen', *Leids Jaarboekje* 101 (2009) 41-70, aldaar 52.
- 31 ELO, SA I, inv. nr. 644, fol. 46v. Het register met de aanstelling van stadsdienaren geeft 'mr. Symon Pietersz met zijn zoon' (SA I, inv. nr. 73, fol. 153r).
- 32 ELO, SA I, inv. nr. 73, fol. 128v.
- 33 ELO, Oud-rechterlijk archief (ORA), toegangsnr. 0508, inv. nr. 42+16, 24 juli 1542. ELO, Oud-notarieel archief (ONA), toegangsnr. 0506, inv. nr. 46, fol. 79v-80v, inv. nr. 61, fol. 30rv.
- 34 <https://historischleideninkaart.nl/persoonformulier/?Id=6700>; <https://historischleideninkaart.nl/persoonformulier/?Id=52>
- 35 ELO, SA I, inv. nr. 61, fol. 92r-93r.
- 36 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 180-181.
- 37 Ladan, *Gezondheidszorg Leiden*, 77-79.
- 38 M.F.P Dijkstra, C.R. Brandenburgh (red.), *Bodemonderzoek en bouwhistorie in Leiden 1, Leiden - Aalmarkschool. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St. Catharinagasthuis* (Leiden, 2010), 317-319. ELO, SA I, inv. nr. 386, fol. 127r.
- 39 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, de geschiedenis van de stedebouwkundige ontwikkeling van het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, deel Beschrijving (Leiden, 1975) 202.
- 40 ELO, Archieven van de Gasthuizen (Ga), toegangsnr. 0504, inv. nr. 302, nr. 99, fol. 23v, fol. 29r.
- 41 De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 111.
- 42 ELO, SA I, inv. nr. 386, fol. 96v-97r.
- 43 ELO, SA I, inv. nr. 386, fol. 115v; inv. nr. 640, fol. 28v-29r. <https://historischleideninkaart.nl/persoonformulier/?Id=7137>
- 44 ELO, ONA, inv. nr. 52, fol. 293v-294r. De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 84; <https://historischleideninkaart.nl/perceelformulier/?Id=1133>.
- 45 ELO, SA II, inv. nr. 47, fol. 124v. De genoemde twee echtgenotes van Willem van Oranje zullen zijn laatste twee vrouwen zijn geweest: Charlotte de Bourbon (huwelijk 1575-1582) en Louise de Coligny (huwelijk 1583-1584). Uit het huwelijk met Louise de Coligny werd op 29 januari 1584 te Delft Frederik Hendrik geboren.
- 46 Van Eeghen, *Dagboek Wouter Jacobsz*, 443-444.
- 47 Shannon Fleck-Derderian et al., 'Plague During Pregnancy: A Systematic Review', *Clinical Infectious Diseases* 2020:70 (Suppl. 1), s30-s36.
- 48 ELO, SA I, inv. nr. 389, fol. 154v.
- 49 ELO, SA I, inv. nr. 73, fol. 190r; ELO, SA II, inv. 7451, fol. 51v-52r. Identificatie van Jan Adriaensz chirurgijn als voormalig Cellebroeder: ELO, SA II, inv. nr. 44, fol. 171v.
- 50 Heurnius, *Noodigh-Pestboeck*, 23.
- 51 J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden, 1614).
- 52 Over de vraag of snavelmaskers daadwerkelijk (breed) gebruikt zijn, bestaat discussie. Echter, onweersproken is dat snavelmaskers niet eerder dan de in loop van de zeventiende eeuw gedragen zouden zijn. Zie voor een oriëntatie: <https://en.wikipedia.org/wiki/plague-doctor-costume#cite-note-22> (geraadpleegd op 12 september 2021).
- 53 Heurnius, *Noodigh-Pestboeck*, 33.
- 54 Heurnius, *Noodigh-Pestboeck*, 30-31.
- 55 Gerrit Lanschot woonde in 1575 in het bon Vleeshuis (Nationale archief (NA), Archief van de Staten van Holland en West-Friesland, 1572-1795 (SHWF), toegangsnummer 3.01.04.01, inv. nr. 1290S, p. 92; paginering volgens kopie op Studiezaal ELO).
- 56 ELO, SA II, inv. nr. 7446, fol. 60v. <https://historischleideninkaart.nl/persoonformulier/?Id=6452>
- 57 In 1587 was vroedvrouw Janneken nog in leven (ELO, SA II, inv. nr. 44, fol. 517r).
- 58 Zie de chirurgijns hieronder. Nr. 1: overleed vóór 18 juni 1575, nrs. 3 en 5: onbekend of zij het beleg overleefden, nummers 2 en 6-10: overleefden het beleg.
1. Mr. Adriaen Adamsz woonde in 1574 in het bon Burchstreng (De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 84). Hij was reeds overleden op 18 juni 1575 (ELO, SA II, inv. nr. 67E, fol. 282v-283v).
2. Mr. Dirck Adriaensz (Aertsz) woonde in 1574 in het bon Nieuwland (De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 68). In 1575 woonde Dirck Adriaensz chirurgijn in het bon Wolhuis (NA, SHWF, inv. nr. 1290S, p. 7).
3. Mr. Gherijt woonde in 1574 in het bon Hogevoerd (De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*,

- 73) In 1581 werd zijn weduwe genoemd (ELO, SA II, inv. nr. 1289, fol. 145v).
4. Ghijsbert Willemsz. Op 14 februari 1574 betaalde het Catharinagasthuis aan mr. Ghijsbert de barbier een schuld (ELO, Ga, inv. nr. 302, nr. 98, uitgaven, rubriek 20). In 1575 woonde mr. Ghijsbrecht chirurgijn in het bon Kerkvierendeel (NA, SHWF, inv. nr. 1290S, p. 215).
5. Huybrecht Giellisz werkte in 1573 in Leiden en werd in 1574 geregistreerd in het bon Zevenhuizen (ELO, SA I, inv. 643, fol. 325r; ELO, ORA, inv. 43L, fol. 85r, fol. 94v, met dank aan Hans Endhoven; De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 44).
6. Jan Symonzs. In 1574 in functie als 'adjunct-stadschirurgijn' (ELO, SA I, inv. nr. 7446, fol. 60v). In 1575 verhuurt Jan Symonzs chirurgijn een pand in het bon Gasthuis (NA, SHWF, inv. nr. 1290S, p. 77).
7. Meynert Jansz. Hij woonde in 1574 in het bon Maredorp Landzijde (De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 111). In 1575 idem (NA, SHWF, inv. nr. 1290S, p. 256).
8. Pieter Jansz. In 1574 woonde mr. Pieter barbier in het bon Wanthuis (De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 31). In 1575 idem (mr. Pieter chirurgijn) (NA, SHWF, inv. nr. 1290S, p. 46).
9. Symon Jansz van der Mye. In 1574 woonde hij in het bon Vleeshuis (De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 37). In 1575 idem (NA, SHWF, inv. nr. 1290S, p. 87).
10. Symon Pietersz. In 1574 woonde hij in het bon Vleeshuis (De Boer, Van Maanen, *Volkstelling 1574*, 37). In 1575 idem (NA, SHWF, inv. nr. 1290S, p. 96).
- Chirurgijn Jan Meesz, van wie het niet zeker is dat hij tijdens het beleg in de stad aanwezig was (zie noot 20), bewoonde in 1575 weer zijn huis in het bon Burchstreng (NA, SHWF, inv. nr. 1290S p. 221).
- 59 Van Maanen, *Bevolkingsaantallen*, 51-52.
- 60 Van Maanen, *Bevolkingsaantallen*, 51-52.
- 61 Van Maanen, *Bevolkingsaantallen*, 51-52. Berekening percentage: 1000 overleden daklozen/bedelaars, en een aanname van 75% sterfte in die groep, leidt tot een beginpopulatie van 1333 daklozen. De totale sterfte in de stad wordt dan 4000/14.333, maakt 28%.
- 62 Naast de sterfte door de hongersnood en de pestepidemie sneuvelde ook een onbekend aantal Leidenaren tijdens de uitvallen vanuit de stad tegen de Spaanse schansen. Leiden had geen garnizoen van beroepssoldaten. De verdediging van de stad was in handen van de burgers zelf. Dit moet zeker tientallen mensen het leven hebben gekost en hoogstens enkele honderden.
- 63 Thera Wijsenbeek, *Honger* (Den Haag, 2006) 28-29.
- 64 Rudi van Maanen, met medewerking van Leendert van Maanen, 'De grote epidemie van 1669-1670', *Leids Jaarboekje* 113 (2021), ter perse. Het betreft de pestepidemieën van 1624/25, 1635 en 1655.
- 65 P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum, 2002) 302.
- 66 Ladan, *Pestepidemieën Leiden*, 15, ter perse.
- 67 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK22414/>. Geraadpleegd op 8 juli 2021.
- 68 https://en.wikipedia.org/wiki/Hunger_strike. Geraadpleegd op 8 juli 2021.
- 69 ELO, SA I, inv. nr. 1366, document 27 aug. 1574.
- 70 Wijsenbeek, *Honger*, 25-26.
- 71 Gerekend met een pond van 482 gram (<https://www.meertens.knaw.nl/mgw/maat/1>) en 99 kilocalorieën per 100 gram paardenvlees (<https://www.voedingscentrum.nl/nl/service/vraag-en-antwoord/gezonde-voeding-en-voedingsstoffen/hoeveel-calorieen-zitten-erin-caloriechecker/paardenvlees.aspx>). Geraadpleegd op 26 juni 2021.
- 72 Koppenol, *Leids ontzet*, 69. Met een vat van 155 liter en ca. 13.000 inwoners kwam dat neer op twee dagen lang 0,6 liter per persoon. Voor Leiden mag het biergebruik per persoon worden geschat op 270-300 liter per jaar (0,7-0,8 liter bier per dag). <https://mgw.meertens.knaw.nl/maat/95>, geraadpleegd op 2 augustus 2021. Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance* (Philadelphia, 2007) 127-129.
- 73 ELO, SA I, inv. nr. 389, fol. 146v, fol. 159v.
- 74 Koppenol, *Leids ontzet*, 54, 75.
- 75 Orlers, *Beschrijvinge Leyden*, 402.
- 76 Cormac Ó Gráda, *Famine. A short history* (Princeton/Oxford, 2009) 108-109.
- 77 Heurnius, *Noodigh-Pestboeck*, 6.

